

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

137:1 • 2017

”Såsom det brukas med tattare”

Kollektivt våld mot familjer utpekade som tattare eller zigenare 1872–1955

MARTIN ERICSSON

Lunds universitet

Familjer som pekades ut som "zigenare" och "tattare" exkluderades under 1800- och 1900-talen länge av svenska kommuner, som försökte hindra dem från att flytta in. Den politiken är i dag väl känd inom forskningen. Men det förekom också en exkludering som hittills varit mindre systematiskt utforskad: fysiskt våld som utövades av lokalbefolkningen. I den här artikeln studeras 17 sådana fall av kollektivt våld under åren 1872–1955.

Inledning: syfte och frågeställningar

Pojken var fem år gammal när han såg människorna på landsvägen. Längst bak gick män från Finnerödja, beväpnade med påkar och gårds-gårdsstörar. Längst fram gick en familj med vuxna och barn. Männen drev dem framför sig ”som en fårskock”, som han senare uttryckte det. En elvaårig flicka bevittnade samma händelse. En av de beväpnade männen var hennes far. Hennes mor hade inte tyckt om att han deltog. ”Vi hade ju inte haft något ont av dem”, sade hon om de människor som nu drevs iväg.¹ Aktionerna, som ägde rum runt år 1920, var ett försök att med våld avlägsna en familj som ansågs vara ”tattare”. Det var, som den här artikeln kommer visa, varken första eller sista gången något sådant hände i Sverige.

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

1. Bo Hazell, *Resandefolket: Från tattare till traveller* (Stockholm 2011) s. 244–245.

Martin Ericsson (f. 1982) är fil. dr i historia och forskare vid Historiska institutionen, Lunds universitet. Han har tidigare publicerat bland annat *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955* (Lund 2015), och är tillsammans med Andrés Brink Pinto redaktör för antologin *Politik underifrån: Kollektiva konfrontationer under Sveriges 1900-tal* (Lund 2016). Forskningen inför denna artikel har möjliggjorts genom ett generöst bidrag från Ebbe Kocks stiftelse.

E-post: martin.ericsson@hist.lu.se

Det finns i dag en rad undersökningar om hur det svenska samhället har bemött familjer som betecknats som tattare eller zigenare. Under de mediala, politiska och vetenskapliga debatter om grupperna som fördes från 1800-talets slut och fram till 1900-talets mitt, och som alarmistiskt kallades för "tattarfrågan" och "zigenarfrågan", förekom förslag om såväl tvångsassimileringsprogram som omfattande steriliseringar.² Grupperna drabbades dessutom hårt av en politik som jag tidigare har benämnt "territoriell exkludering". Det förekom exempelvis från 1800-talets början och ett par decennier in på 1900-talet att landsbygdskommuner bötfällde invånare som hade kontakter med familjer som pekades ut som tattare eller köpte upp hus som de annars hade flyttat in i, och fortfarande under 1950-talet hände det att kommuner försökte förhindra mantalsskrivning av familjer som betecknades som zigenare. I "zigenarfrågan" hade exkluderingen dessutom länge en sanktionering i nationell lagstiftning: under åren 1914–1954 skulle varje "utländsk zigenare" avvisas direkt vid gränsen om han eller hon försökte att resa in i Sverige. Denna politiskt beslutade territoriella exkludering, som delvis hade sina rötter i de små 1800-talssocknarnas försök att hålla människor som kategoriserades som "lösdrivare" borta från lokalsamhället, är i dag ganska väl belagd.³

2. Se exempelvis Thom Axelsson, *Rätt elev i rätt klass: Skola, begåvning och styrning 1910–1950* (Linköping 2007) s. 152–167; Merja Ellefson, "Staten är vår herde god": *Representationer av annorlundahet och ordning i fyra svenska trettiotalstidningar* (Stockholm 2007) s. 58–59, 129–130; Martin Ericsson, *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955* (Lund 2015a); Tommy Gustafsson, *En fiende till civilisationen: Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet* (Lund 2007) s. 238–250; Norma Montesino Parra, *Zigenarfrågan: Intervention och romantik* (Lund 2002); Ida Ohlsson al Fakir, *Nya rum för socialt medborgarskap: Om vetenskap och politik i "Zigenarundersökningen" – en socialmedicinsk studie av svenska romer 1962–1965* (Växjö 2015); Jan Selling, *Svensk antizigenism: Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar* (Limhamn 2013); David Sjögren, *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962* (Umeå 2010) s. 141–211; Rochelle Wright, *The Visible Wall: Jews and Other Ethnic Outsiders in Swedish Film* (Carbondale 1998) s. 98–147.

3. Martin Ericsson, "Utdrivningen från Ystad: Det första kända svenska exemplet på myndighetsåtgärder mot 'tattare' i en urban miljö 1913–1920", *Ale: Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 4 (2013a) s. 1–11; Ericsson (2015a) s. 48–51, 61–81; Tomas Hammar, *Sverige åt svenskarna: Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932* (Stockholm 1964) s. 139, 144; Montesino Parra (2002) s. 128–130; Ida Ohlsson al Fakir, *Svenska kyrkans förhållande till romer och resande ca 1900–1950* (Uppsala 2013) s. 31–33, 37–38, 46–47, 50; Selling (2013) s. 102–127, 141–145; Theresa Johnsson, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala 2016) s. 201–208, 359–377; David Sjögren, "Utkastade från lokalsamhället: Staten, kommunerna och mantalsskrivningen av romer under 1950-talet", *Historielärarnas förenings årskrift 2015* (Stockholm 2015) s. 99–117; Miika Tervonen, "Gypsies," *Travellers' and "Peasants": A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden ca*

Vad som däremot är betydligt mindre utforskat är den exkludering som utövades utanför den institutionaliserade politiska nivån, av befolkningen i de lokalsamhällen där familjer utpekade som tattare eller zigenare vistades eller färdades genom. Syftet med den här artikeln är att belysa en hittills föga välkänd variant av denna lokala exkludering, nämligen kollektiva våldsaktioner av det slag som barnen i Finnerödja bevittnade, med lokalbefolkningen som initiativtagare och deltagare. Enskilda sådana aktioner har lyfts fram i tidigare forskning.⁴ Denna artikel innehåller dock den första systematiska undersökningen där ett flertal aktioner analyseras i ett sammanhang. Därmed kan artikeln ge ökad kunskap om en exkluderingsform som drabbat familjer utpekade som tattare eller zigenare nog så hårt som politiska beslut. Därmed inte sagt att den nivå där det lokala våldet utövades och den nivå där de politiska och mediala diskussionerna om ”tattarfrågan” och ”zigenarfrågan” fördes kan isoleras från varandra. Tvärtom vill jag även belysa hur samhällsaktörer som lokalpolitiker och lokaltidningar förhöll sig till händelserna, utifrån det teoretiska antagandet att dessa institutioner – liksom det offentliga rättsväsendet och ordningsmakten – spelar stor roll för möjligheten att utöva kollektivt våld.

De frågor som jag försöker besvara handlar till stor del om vilka faktorer som möjliggjorde våldsaktionerna och påverkade deras förlopp. Hur mobiliserades aktionerna, och vilka lokala aktörer var drivande? Hur förhöll sig aktörer som politiker, press, polis och rättsväsende till aktionerna? Och vilka effekter hade deras agerande på händelseförloppen?

En annan fråga gäller utvecklingen över tid. Präglades de lokala våldsaktionerna av kontinuitet eller förändring? Och hur förhöll sig deras förekomst och utveckling till den nationella debatten om ”tattarfrågan”

1860–1925 (Florence 2010) s. 81–82, 246–247; Ludvig Wiklander, *Invandringsförbudet 1914: Motiv och konsekvenser*, Rapport till Arbetsmarknadsdepartementet 2012, diarienummer A2012/3952/DISK.

4. Enskilda aktioner har tidigare studerats i Bodil Andersson, ”Möte med Snarsmon”, i Bodil Andersson (red.), *Snarsmon: Resandebyn där vägar möts* (Uddevalla 2008) s. 59–60; Martin Ericsson, ”Ut med er tattare, vi ska döda er! Jönköpingskravallerna 1948 och det dubbla utanförskapet”, i Sofia Holmlund & Annika Sandén (red.), *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (Stockholm 2013b) s. 321–337; Martin Ericsson, ”Mordbranden i Kårarp 1906: Det exkluderande våldets kontinuitet”, *Historielärarnas förenings årsskrift 2015* (Stockholm 2015b) s. 85–97; Gunborg A Lindholm, *Vägarnas folk: De resande och deras livsvärld* (Göteborg 1995) s. 76; Mats Petterson, ”Folkliga aktioner mot oönskade personer i Skåne vid 1800-talets slut”, *Ale: Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 1 (2011); Selling (2013) s. 75–102; Birgitta Svensson, *Bortom all ära och redlighet: Tattarnas spel med rättvisan* (Stockholm 1993) s. 178–179.

och "zigenarfrågan"? På nationell nivå genomgick debatterna nämligen omfattande förändringar från 1800-talets slut och fram till 1900-talets mitt. I "tattarfrågan" började den territoriella exkluderingen vid sekelskiftet 1900 att utmanas av nya socialpolitiska förslag om tvångsassimilering, exempelvis genom systematiska tvångsomhändertaganden av familjernas barn. Under 1920- och 1930-talen utmanades dessa politiska idéer i sin tur av rasifierande och biologistiska föreställningar, där gruppens påstådda egenskaper sågs som oföränderliga "rasegenskaper" som inte kunde omformas men kanske elimineras ur befolkningen genom steriliseringar. I slutet av 1940-talet omformulerades "tattarfrågan" än en gång. De biologistiska resonemangen tonades ner och gruppen ansågs åter i behov av assimileringssåtgärder, men denna gång inom ramen för det framväxande välfärdssamhällets generella socialpolitiska program och inte genom specialinterventioner. "Tattarfrågan" kom överhuvudtaget att ganska abrupt försvinna från den nationella politiska dagordningen efter andra världskrigets slut. I "zigenarfrågan" innebar det tidiga 1900-talets politik att utpekade familjer skulle hindras att alls komma in i Sverige. Även här innebar åren efter andra världskriget en omsvängning. Under 1950-talet togs politiska initiativ som visserligen var tämligen paternalistiska och som syftade till assimilering, men vars utgångspunkt var att exkluderingspolitiken borde få ett slut och att de utpekade familjerna skulle tillförsäkras grundläggande sociala och medborgerliga rättigheter.⁵ Men detta gäller den nationella nivån, och det är inte givet att förändringarna hade en motsvarighet på det lokala planet vare sig i "tattarfrågan" eller "zigenarfrågan".

Begreppsdefinitioner

I artikeln förekommer vissa termer vilkas användning måste specificeras: "zigenare", "tattare", "rom" och "resande". Myndigheter och lokalbefolkning benämnde vissa kringresande familjer som "zigenare" eller "tattare" redan under tidigmodern tid, och uttrycken användes länge synonymt. Under andra halvan av 1800-talet ägde en terminologisk separation rum, då uttrycket "tattare" reserverades för familjer som befunnit sig i Sverige under lång tid och som ofta kombinerade ett kringresande levnadssätt under vissa månader av året med fast boende under andra månader. De

5. Se exempelvis Ericsson (2015a); Montesino Parra (2002) s. 123–128; Ohlsson al Fakir (2015) s. 115–130; Selling (2013) s. 129–141, 149–156; Sjögren (2010) s. 101, 106–107.

romska familjer som vid samma tid migrerade till Sverige, och som reste omkring mer permanent och företrädesvis bodde i tältläger eller husvagnar, började däremot att kallas uteslutande för ”zigenare”. De familjer som vid denna tid nedsättande kallades för tattare av sin omgivning identifieras i dag ofta som medlemmar av det svenska resandefolket, en grupp som i dagens lagstiftning räknas som en del av den romska minoritetsgruppen. Men sammanhangen är komplicerade. Termen ”tattare” har använts på ett stundtals skiftande sätt i det förflutna, och det kan inte förutsättas att alla människor som pekats ut som tattare själva identifierat sig som resande.⁶ Målsättningen med denna artikel är på intet sätt att utreda vilken etnisk identitet de familjer hade som utsattes för exkluderande våldsaktioner. Det som studeras är uteslutande en form av våld som riktades mot familjer som lokalbefolkningen ansåg var tattare eller zigenare. Fokus ligger med andra ord inte på de utsatta gruppernas självidentifikation utan på det omgivande samhällets diskriminerande praktiker.

Kollektiva konfrontationer, kollektivt våld

Analysen genomförs med hjälp av ett antal teoretiska verktyg som emanerar från det tvärvetenskapliga, internationella forskningsfältet om sociala och politiska konflikter som ofta betecknas som *Contentious Politics Studies*.⁷ De aktioner som studeras kommer att förstås som en speciell typ av kollektiva konfrontationer, en form av politisk handling som jag, Andrés Brink Pinto och Stefan Nyzell nyligen har definierat som det som händer när en grupp av människor utför ”handlingar som innehåller någon form av politiska krav eller som utmanar sociala maktrelationer, och när dessa handlingar äger rum utanför de parlamentariska församlingarna eller utanför gränserna för den dominerande politiska kulturen och dess normer för konfliktlösning”.⁸ Termen är en vidareutveckling av

6. Relationen mellan termerna diskuteras i Ericsson (2015a) s. 15–19; Lindholm (1995) s. 12; Montesino Parra (2002) s. 96–99; Selling (2013) s. 11–14, 19; Sjögren (2010) s. 21–23; Ludvig Wiklander, ”Resandefolket och svensk minoritetspolitik: 1990-talets paradigmskifte”, *Historisk Tidskrift* 135:4 (2015) s. 622–649.

7. En introduktion till fältet finns i Andrés Brink Pinto, Martin Ericsson & Stefan Nyzell, ”Contentious Politics Studies: Forskningsfältet social och politisk konfrontation på frammarsch i Skandinavien”, *Scandia* 81:1 (2015) s. 93–110.

8. Andrés Brink Pinto, Martin Ericsson & Stefan Nyzell, ”Verktygslåda för konfliktforskare”, i Andrés Brink Pinto & Martin Ericsson (red.), *Politik underifrån: Kollektiva konfrontationer under Sveriges 1900-tal* (Lund 2016) s. 9–10.

historiesociologen Charles Tillys begrepp *collective contention*. Ett teoretiskt grundantagande är här att kollektiva konfrontationer uppstår och förändras genom interaktion mellan de parter som är såväl direkt som indirekt inblandade i en konflikt. Aktörer som exempelvis massmedia och polis behöver inte vara direkta deltagare i en konfrontation, men kan genom sitt agerande likväl påverka dess förlopp.⁹ Ofta har termerna kollektiv konfrontation och *collective contention* använts för att beteckna aktioner med krav på demokratisering eller andra progressiva reformer, alternativt aktioner där människor med liten social och ekonomisk makt utmanar samhällets eliter. Men en sådan användning är inte på något sätt given. I denna artikel är det en helt annan typ av aktioner som undersöks, nämligen sådana som riktas mot samhällets allra mest utsatta grupper och där det krav som ställs ofta är att försvarslösa barnfamiljer ska drivas ut ur den lokala gemenskapen.

Kollektiva konfrontationer behöver inte vara våldsamma, men om de är det kan de betecknas som kollektivt våld. Tilly definierar termen på följande vis: kollektivt våld orsakar fysisk skada, alternativt innebär ett otillåtet tillägnande eller brukande ("forcible seizure") av personer eller ting; inbegriper två eller flera individer som utövar våld och är i någon mån koordinerat eller planerat.¹⁰ Det är en definition som i viss mån bör modifieras för denna artikels syfte, så att den inte ska omfatta alltför många privata slagsmål mellan två individer: jag menar att fler än två personer måste vara inblandade på den attackerande sidan för att något ska räknas som kollektivt våld. Endast händelser som uppfyller detta kriterium analyseras.

Kollektiva konfrontationer, liksom kollektivt våld, ser olika ut i olika historiska situationer. Deltagarna har tillgång till något som Tilly kallar för en konfliktrepertoar ("repertoire of contention"), det vill säga en uppsättning praktiker som de kan välja att utföra. Konfliktrepertoarer är historiskt föränderliga, även om de enligt Tilly generellt utvecklas långsamt. När de förändras sker det genom de erfarenheter som kollektiva aktörer gör i mötet med antagonister, ordningsmakt och andra

9. Charles Tilly & Sidney Tarrow, *Contentious Politics* (Boulder 2007) s. 11, 69–70.

10. Charles Tilly, *The Politics of Collective Violence* (Cambridge 2003) s. 3. Tilly skriver här om "at least two perpetrators of damage" och inkluderar därmed också händelser där två människor slåss med varandra.

aktörer under konflikter.¹¹ Vissa konfliktpraktiker tillkommer, somliga försvinner, andra förändras. I den här artikeln kommer begreppet att användas för att analysera huruvida det fanns vissa särskilt återkommande inslag i det kollektiva våldet under de dryga 80 år som artikeln behandlar.

Historikern Miika Tervonen har visat hur familjer utpekade som tattare eller zigenare i både Sverige och Finland under 1800-talet och det tidiga 1900-talet har byggt nätverk som gett dem möjlighet att övernatta på vissa gårdar, främst hos den obesuttna landsbygdsbefolkningen. Han visar att det har ägt rum en gränsdragningsprocess där en gräns drogs upp mellan de utpekade familjerna och resten av befolkningen, och att familjerna ofta tillskrevs nedsättande egenskaper. Men gränsen kunde överskridas genom sociala och ekonomiska kontakter och vid de allra flesta möten utövades inget våld.¹² Det är därför viktigt att studera vilka mekanismer som lett till att de dragna gränserna i vissa fall, men inte i andra, möjliggjort mobiliserandet av våldsaktioner. En sådan mekanism är gränsaktivering. Grupper har, och tillskrivs, multipla identiteter. Gränsaktivering innebär att en av dessa identiteter skiljs ut och används för att mobilisera till konflikt med en annan grupp.¹³ Processen uppstår inte automatiskt. Externa aktörer som exempelvis politiska ledare eller media spelar stor roll för att aktivera gränser.¹⁴ Sådana aktörer har också möjlighet att legitimera eller de-legitimera kollektivt våld.¹⁵ Min egen och Jan Sellings tidigare forskning om de så kallade Jönköpingskravallerna 1948 tyder på att då pressen har framställt attackerade familjer utpekade som tattare som ett hot har gränser varit lätta att aktivera, och att då polisen har valt att inte ingripa mot deltagarna i våldsaktioner har det legitimerat deras verksamhet och bidragit till gränsaktiveringen.¹⁶ Det understryker ytterligare vikten av att studera vilken hållning som

11. Charles Tilly, *Popular Contention in Great Britain, 1758–1834* (Cambridge 2005) s. 37, 42–44, 50, 377; Tilly & Tarrow (2007) s. 11, 16–17, 23, 84.

12. Tervonen (2010) s. 237–240, 245. Liknande i Lindholm (1995) s. 80–81; Anne Minken, *Tatere i Norden før 1850: Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller* (Tromsø 2009) s. 265.

13. Tilly (2003) s. 21; Tilly & Tarrow (2007) s. 34, 80. Det bör betonas att vare sig gränser eller identiteter i denna artikel ses som ”naturliga” utan som något som konstrueras genom politiska processer.

14. Tilly (2003) s. 139.

15. Tilly & Tarrow (2007) s. 34.

16. Ericsson (2013b); Selling (2013) s. 75–102.

lokaltidningar, polis och rättsväsende har intagit till de aktioner som undersöks i artikeln.

Till sist: kollektiva konfrontationer är inte statiska, utan kan genomgå objekt- och nivåskiften. Ett objektskifte innebär att målet för en aktion förändras eller att deltagarna riktar sina angrepp mot en ny aktör. Ett nivåskifte innebär att aktionen ändrar skala: deltagarna blir fler eller färre, eller börjar agera i ett större eller mindre geografiskt rum.¹⁷ Alla aktioner som undersöks genomgick inte skiften. Men en del gjorde det, och i dessa fall kommer frågan om hur och varför det skedde särskilt att diskuteras.

Urval och material

I artikeln studeras alltså aktioner där fler än två personer på ett organiserat sätt har attackerat familjer utpekade som tattare eller zigenare i syfte att förmå dem att flytta eller hindra dem från att slå sig ner i lokalsamhället. För att identifiera sådana aktioner har jag gått till väga på följande vis. För det första har alla aktioner som nämns i tidigare forskning noterats. För det andra har ett par aktioner som nämns i statliga utredningar och vetenskapliga publikationer från 1940- och 1950-talen inkluderats.¹⁸ För det tredje har Kungl. bibliotekets databas Digitaliserade Svenska Dagstidningar (DSD) och dess betaversion Sök bland svenska dagstidningar (SBSD) använts. Sökorden har varit varianter av orden "tattare" och "zigenare".¹⁹ Som startår för sökningen har valts år 1830, eftersom SBSB startar detta år. Som slutår har år 1925 valts för DSD, som därefter upphör, och år 1899 för SBSB, därefter är artiklarna inte läsbara i fulltext och jag har inte bedömt det som arbetsekonomiskt rimligt att gå igenom tidningsoriginalen varje gång det finns en notering i databasen om att orden "tattare" eller "zigenare" förekommer.

På så sätt har en lista över episoder skapats. Från listan har episoder som inte kan tids- eller rumsbestämmas rensats bort.²⁰ Ytterligare en

17. Tilly (2003) s. 198; Tilly & Tarrow (2007) s. 94–95.

18. Bertil Pfannenstill, "Tattarna: En sociologisk grupp och ett socialt problem", *Statvetenskaplig tidskrift* 51: 3–4 (1948) s. 325f; SOU 1956:43: *Zigenarfrågan: Betänkande avgivet av 1954 års zigenarutredning* (Stockholm 1956) s. 131.

19. Sökorden har varierats på följande vis: "tattare", "tattarna", "tattarnas", "tattarne", "tattarnes", osv. Sökningen genomfördes 7/10 2015.

20. Sådana nämns i Andersson (2008) s. 59–60; Carl-Martin Bergstrand, *Tattarplågan: Tattarna i svenskt folkliv* (Göteborg 1942) s. 132–133; Hazell (2011) s. 225–231; Lindholm (1995) s. 76; Linnar Linnarsson, *Bygd, by och gård: Gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och*

episod har räknats bort av andra skäl. År 1869 rapporterade en tidning att två ”tattare” blivit överfallna i skånska Torsebro. En polisutredning visade dock att det som egentligen hänt var att ett par mjölnare skickat sina drängar för att driva iväg två kringvandrande gesäller som övernatade hos en torpare. Episoden bör ändå nämnas, då den visar att exkluderande, kollektivt våld också kunde riktas mot andra rörliga grupper i 1800-talets Sverige.²¹

Slutresultatet är en lista omfattande 17 episoder under åren 1872–1955, som redovisas i tabell 1. Samtliga dessa episoder har därefter studerats genom ett urval av samtida källmaterial eller, i episod 13, journalistiska intervjuer med ögonvittnen. Källurvalet har gått till på så sätt att jag först har gått igenom lokaltidningar med utgivningsort i närheten av platsen för episoden. Därefter har de episoder som enligt tidningarna ledde till rättsligt efterspel identifierats, och de rättegångshandlingar som finns bevarade har studerats. Det finns också etnologiska uppteckningar där vissa aktioner nämns.²² Jag bedömer dock att dessa främst är användbara för att undersöka hur berättelser om kollektivt våld har traderats, något som är nog så intressant men som ligger utanför artikelnas frågeställningar. För att studera det faktiska händelseförloppet under våldsaktionerna har jag i stället valt att prioritera källor som innehåller samtida förstahandsuppgifter. Det går inte att utesluta att aktioner kan ha genomförts utan att avsätta spår i bevarat källmaterial, eller som nämnts av tidningar som saknas i DSD och SBSB. De 17 episoderna ska därför ses som en lista över kollektiva våldsaktioner som i nuvarande källäge går att underkasta en detaljerad analys, inte som en slutlig lista över samtliga aktioner som kan ha ägt rum.

Attacker mot familjer utpekade som tattare

Elva aktioner riktade mot familjer utpekade som tattare finns på listan, fördelade under åren 1872–1948. I vilken mån går det att identifiera en gemensam konfliktrepertoar i dessa aktioner? De har vissa liknande drag redan vad gäller deltagarsammansättningen. Vanligtvis var en

Skånings härader, del 1 (Uppsala 1948) s. 334–337; Carl Sjöblom, *Vid Bullarsjöarnas stränder: Skildringar från norra Bohuslän* (Bullaren 1983, ursprungligen 1929) s. 35–37; Svensson (1993) s. 169–170; Tervonen (2010) s. 48.

21. *Nyare Kristianstadsbladet* 18/9 1869; Handlingar angående ”våldet i Torsebro d. 25 Aug. 1869”, A1:2, Kronofogdens i Östra och Västra Göttinge arkiv, Landsarkivet i Lund (LLU).

22. Andersson (2008) s. 59–60; Bergstrand (1942) s. 108, 132–133; Lindholm (1995) s. 76.

TABELL 1. Kollektiva våldsaktioner 1872–1955

Förklaring: "T" och "Z" anger huruvida aktionen riktades mot familjer utpekade som tattare eller som zigenare. I tabellen anges huvudkällorna till aktionernas händelseförlopp. I några fall har kompletterande källor använts för att belysa vissa aspekter av aktionerna. Dessa anges i notapparaten.

AKTION	KÄLLMATERIAL
1 T 12/7 1872, Västerstad, Malmöhus län	Domböcker 1872–73, A1a:202–203, Färs häradsrätts arkiv, LLU; <i>Sydsvenska Dagbladet Snällposten</i> 1/8 1872
2 Z 15/3 1879, Lockeruds skog, Älvsborgs län	<i>Tidning för Wenersborgs stad och län</i> 17/3 1879
3 T 19/2 1882, Vallarum, Malmöhus län	Domböcker 1882 & 1887, A1b:7–8, Färs häradsrätts arkiv, LLU; <i>Ystads Allehanda</i> 22/2 1882
4 Z 9/1 1887, utanför Gävle, Gävleborgs län	<i>Framtiden</i> 15/1 1887; <i>Gefle-Posten</i> 8 & 11/1 1887; <i>Norrlandsposten</i> 10/1 1887
5 T 7/10 1889, Åtterås, Jönköpings län	<i>Smålands Allehanda</i> 14/10 1889; <i>Jönköpings-Posten</i> 9/10 1889
6 T 24/1 1896, "F" kommun, Älvsborgs län	<i>Borås Tidning</i> 30/1 1896
7 Z 22/3 1897, Trekanten, Kalmar län	<i>Barometern</i> 24/3 1897; <i>Kalmar</i> 24/3 1897
8 Z 12/7 1897, Skövde, Skaraborgs län	<i>Göteborgs-Posten</i> 15/7 1897; <i>Vestgöta Korrespondenten Skövde Tidning</i> 13/7 1897
9 T 24/10 1897, Tågarp, Kristianstads län	Domböcker 1897–98, A1a:411–412, Västra Göinge häradsrätts arkiv, LLU; <i>Hessleholms Tidning</i> 29/10 & 16/11 1897
10 T 24/3 1900, Henkelstorp, Malmöhus län	<i>Folkets Tidning</i> 26/3 1900; <i>Korrespondenten Landskrona Tidning</i> 29/3 1900; <i>Landskrona-Posten</i> 27/3 1900; <i>Skånska Dagbladet</i> 26/3 1900
11 Z Början av mars 1903, Vimmerby, Kalmar län	<i>Östgöta-Posten</i> 13/3 1903
12 T 6/1 1906, Kårarp, Hallands län	Se referenser i tidigare forskning*
13 T Ca 1920, Finnerödja, Örebro län	Intervjuer med ögonvittnen i tidigare forskning**
14 T 22/5 1946, Norra Mon, Kopparbergs län	<i>Dala-Demokraten</i> 25/5 1946; <i>Falu-Kuriren</i> 25/5 1946; <i>Mora Tidning</i> 24/5 1946
15 T Midsommardagen 1946, Södra Borgeby, Värmlands län	<i>Göteborgs-Posten</i> 26/6 1946; <i>Karlstads-Tidningen</i> 26/6 1946; <i>Värmlands Folkblad</i> 27–28/6 1946; <i>Värmlands-Posten</i> 26/6 1946
16 T 26/6–1/7 1948, Jönköping, Jönköpings län	Se referenser i tidigare forskning***
17 Z 29/9 1955, Edane, Värmlands län	<i>Arvika Nyheter</i> 30/9 1955; <i>Arvika Tidning</i> 1/10 1955; <i>Nya Wermlands-Tidningen</i> 30/9 & 1/10 1955; <i>Värmlands Folkblad</i> 30/9 & 1/10 1955

* Ericsson (2015b).

** Hazell (2011) s. 244–245.

*** Ericsson (2013b); Hazell (2011) s. 265–274; Selling (2013) s. 75–102.

grupp på mellan sju och 15 män drivande. Åtminstone på landsbygden var dessa länge huvudsakligen bönder, ibland tillsammans med sina drängar. Observationen korrelerar med Tervonens slutsats att de drivande i landsbygdens kommunalpolitiska exkludering var just de besuttna bönderna.²³ Efter 1900-talets första decennium ger källorna mindre information om deltagarna. Den enda urbana aktionen såg annorlunda ut, då de mest aktiva i Jönköpingskravallerna 1948 (episod 16) var byggnads- och fabriksarbetare, skrothandlare och chaufförer.²⁴ Ofta, men inte alltid, följdes den mer aktiva gruppen av en folkmassa som bevittnade eller uppmuntrade aktionen. Folkmassornas sammansättning är svårbedömd, men i två fall från 1940-talet framgår det att åtminstone enstaka kvinnor var närvarande och i ett fall var inslaget av barn och ungdomar markant.²⁵

Potentialen att åstadkomma allvarligt fysiskt våld var hög och i flera fall förekom beväpning. Främst användes tillhyggen som käppar och påkar, men i tre fall medfördes också eldhandvapen och i ett fall användes knivar.²⁶ Även här såg den enda urbana aktionen annorlunda ut, men också den innebar att deltagarna var kraftigt beväpnade. Under Jönköpingskravallerna 1948 användes egentillverkade vapen i form av batonger, gummislangar fyllda med sten och läderremmar med inflätade blykulor.²⁷

Ett uppseendeväckande resultat är att två aktioner även riktades mot personer som inte var utpekade som tattare, på så sätt att det förekom skadegörelse eller hotelser mot personer som hyste de attackerade familjerna. I dessa fall utövade deltagarna alltså en form av social kontroll över den egna bygdens befolkning. År 1906 krossades fönstren på en stuga vars ägare hyste en familj av kringresande lerkärlshandlare i halländska Kårarp (episod 12), och när bybor i Norra Mon i Dalarna 1946 (episod 14) genomförde en aktion mot två familjer hotade de också den man som låtit dem bo i sitt hus med stryk.²⁸

23. Tervonen (2010) s. 241–243, 248.

24. Ericsson (2013b) s. 326.

25. Att kvinnor deltog i något stadie av episod 14 framgår av *Falu-Kuriren* 25/5 1946 (”samlades en hel del bybor, och den manliga delen av dessa beslöt...”). För episod 16, se *Jönköpings-Posten* 2/7 1948; *Smålands Allehanda* 3/7 1948 (se särskilt tidningarnas fotografier).

26. Skjutvapen förekom i episoderna 3, 9 och 10, knivar i episod 10.

27. *Smålands Allehanda* 29/6 1948 & 2/7 1948; *Smålands Folkblad* 28–29/6 & 3/7 1948.

28. Polisförhöringsprotokoll 9/1 1906, A1b:17, Höks häradsrätts arkiv, LLU, bilaga Litt A till mål nr 1; *Dala-Demokraten* 25/5 1946.

Landsbygdsaktionerna innehöll huvudsakligen två olika våldspraktiker. Den ena kan kallas för semioffentlig polisverksamhet (episoderna 3, 5, 6 och 14). Deltagarna samlades för att frihetsberöva familjer och föra dem till den officiella ordningsmakten. Aktionerna ägde, milt uttryckt, rum i en juridisk gråzon. De föregicks inte av uttalade brottsmisstankar utan verkar åtminstone under 1800-talet ha byggt på den faktiska eller upplevda rätten att övervaka människor som ansågs vara lösdrivare.²⁹ Så samlades en grupp bönder vid järnvägsstationen i småländska Åtterås 1889 (episod 5) för att gripa en familj på genomresa, och när en man gjorde motstånd misshandlades han med en stör.³⁰ I ett annat fall agerade deltagarna på uppdrag av polisen, eller ansåg sig göra det. I skånska Vallarum (episod 3) fick bönderna 1882 reda på att en familj utpekad som tattare vistades hos en bleckslagare i utkanten av byn. De vände sig till länsmannen som gav byns fjärdingsman order att förhöra de boende i stugan och undersöka om någon omfattades av försvarslöshetsstadgans bestämmelser. Men fjärdingsmannen undvek att utföra ordern, och delegerade den på eget initiativ till bönderna i byn. Sju bönder begav sig därefter till bleckslagarens stuga beväpnade med käppar och en pistol. Enligt bönderna blev de insläppta frivilligt, enligt stugans invånare sprängde de dörrarna. Väl inne i stugan skedde en kort strid, och en av bönderna dog av sina skador.³¹

Den andra praktiken kan kallas för utdrivning och innebar våld mot en bosatt familj och/eller mot dess egendom i syfte att få den att lämna bygden. De flesta av dessa aktioner innebar grovt våld mot individer genom stenkastning, misshandel och i åtminstone ett fall skottlossning.³² Men det som verkligen skapar intrycket av ett inslag på konfliktrepertoaren med tidsmässig kontinuitet är den systematiska materiella förstörelsen. Sådan skadegörelse förekom i fem episoder (1, 9, 10, 12 och 15) och riktades huvudsakligen mot boendemiljöer. Sommaren 1872 skrev en man i skånska Västerstad (episod 1) till länsstyrelsen för att begära polisutredning om ett brott han och hans familj nyss blivit utsatta för.

29. Kanske kan aktionen ha skett utifrån en ytterst vidsträckt tolkning av reglerna om "tillsyningsmän" över lösdrivare och "bettlare". Se *SFS 1871:33: Kongl. Maj:ts nådiga Förordning angående fattigvärdar*, § 39; *SFS 1885:27. Lag angående lösdrivarens behandling*, § 2 mom. 1.

30. *Smålands Allehanda* 14/10 1889.

31. Rättegångsprotokoll nr 8, 10, 12, 16 & 18 1882 (med bilagor), A1b:7, samt rättegångsprotokoll nr 12, 14, 15 & 16 1887 (med bilagor), A1b:8, Färs häradsrätts arkiv, LLU.

32. I episod 9 förekom också skottlossning men det är oklart huruvida skotten avlossades mot människor.

En eftermiddag hade människor samlats utanför deras stuga, och han beskrev hur de:

nedrefvo mitt Hus och sönderskuro säng och gångkläder så mycket der fants, hvar efter våldsverkarne kastade uti min vexande gröda, Dörrar, Kistor, Sängar och Skåp, samt hotade att jag skule blifva af dem Dödad inan de gingo derifrån [...].³³

Flera vittnen intygade att en folkmassa varit på plats och att fönster och dörrar slagits in.³⁴ Enligt tidningsuppgifter revs dessutom stugans skorsten ner och brunnen fylldes igen.³⁵ 25 år senare ägde något liknande rum i Tågarp i Kristianstads län (episod 9). Här bodde en korgmakare och hans familj i ett litet torp. En oktobernatt 1897 kom minst sju män dit, med lyktor i händerna och med svärtade ansikten för att dölja sina identiteter. Korgmakaren beskrev i en polisanmälan hur männen:

inträngde sig i min bostad, samt med våld utförde mig och tilldelade mig flera slag så att blodvite uppstod, och äfven öfverföllu min hustru och barn; samt ned rifvit min bostadslägenhet; vid samma tillfälle förlorade jag min Kontrakt å torpet [...].³⁶

Även denna berättelse fick stöd av vittnen som intygade att hustrun och barnen förföljts med stenkastning och att torpet till stora delar förstörts.³⁷ Episoderna har påfallande likheter med en aktion som genomfördes så sent som 1946 (episod 15). I värmländska Södra Borgeby utövades inget våld mot människor, för den familj som bebodde en stuga där hade lämnat trakten. Men en grupp ungdomar gav sig likväl på midsommardagen av till stugan, där de inte bara krossade fönstren utan också såg till att det inte skulle gå att bo där på ett bra tag: spisen rycktes ut och skorstenen revs ner.³⁸ I en aktion riktades våldet dessutom

33. Skrivelse till länsstyrelsen i Malmöhus län 15/7 1872, A1a:202, Färs häradsrätts arkiv, LLU, bilaga Litt A.U till Rättegångsprotokoll nr 70.

34. Rättegångsprotokoll nr 70 1872, A1a:202; Rättegångsprotokoll nr 69, 183, 451 & 541 1873, A1a:203, Färs häradsrätts arkiv, LLU.

35. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 1/8 1872.

36. Polisanmälan 31/10 1897, A1a:411, Västra Göinge häradsrätts arkiv, LLU, bilaga Litt M till rättegångsprotokoll nr 324.

37. Rättegångsprotokoll nr 324 1897, A1a:411, Västra Göinge häradsrätts arkiv, LLU.

38. *Göteborgs-Posten* 26/6 1946; *Karlstads-Tidningen* 26/6 1946; *Värmlands Folkblad* 27/6 1946; *Värmlands-Posten* 26/6 1946.

mot familjens ekonomiska bas. Deltagarna i Kårarp 1906 krossade inte bara, som nämnts ovan, fönster. De slog dessutom sönder det varulager som den flyende familjen tvingats lämna. I och med detta verkar de flesta ha ansett att aktionen var avslutad. En ensam dräng tänkte annorlunda. Efter att deltagarna samlats hemma hos en bonde och firat med kafekask begav han sig själv iväg till stugan och tände eld på den.³⁹

I de fall där källmaterialet så tillåter, går det att urskilja vissa centrala inslag i den gränsaktivering som möjliggjorde aktionernas mobilisering. I en del fall aktiverade polisen eller pressen gränser, men detta kommer att diskuteras i samband med analysen av dessa aktörers roll längre fram i artikeln. Här ska i stället två andra gränsaktiveringsprocesser diskuteras. Som nämnts tidigare utvecklade landsbygdskommunerna under 1800-talet tekniker för att hindra familjer utpekade som tattare från att vistas inom deras gränser, och dessa tekniker praktiserades också under 1900-talets första decennier. Det är därför särskilt intressant att det finns påståenden i källmaterialet som antyder att kommunala myndigheter även varit inblandade i exkluderande våldsaktioner. I vissa fall dyker sådana antydningar upp i hembygdslitteratur skriven långt i efterhand och är svåra att verifiera.⁴⁰ I andra fall är de svårtolkade. Korgmakaren som blev utsatt för aktionen i Kårarp 1897 skrev senare ett brev till den man som då var ordförande i kommunalnämnden, för att ”erindra er om att ni jorde ett atentat mot mig för 16 år sedan”.⁴¹ Här är det svårt att veta om anklagelserna gällde ordföranden personligen eller kommunen som institution. Men i två fall kan kommunal inblandning faktiskt beläggas. I en kommun i trakten av Västra Mark i Älvsborgs län beslutade kommunalstämman 1894 att ”tattare och andra bettlande skulle anhållas och överlämnas till kronobetjäningen”. När omkring 15 bönder två år senare grep två kringvandrande familjer och förde dem till länsmannen bör det därför ses som ett sätt att implementera kommunalstämans beslut.⁴² Den mest direkta inblandningen förekom dock i samband med attacken mot stugan i Västerstad 1872. Aktionen startade då två bönder besökte

39. *Halland* 11/1 1906.

40. Linnéa Andemar, ”Paradistorg på 1880- och 1890-talen”, i Sixten Rönnow (red.), *Finnerödja: En socken i Västergötland – Studier kring Gustaf Neanders stora Tiveden-samlingar* (Stockholm 1944) s. 553; Hans Lidman, *Gudanatt: Dagar och nätter i Tiveden* (Stockholm 1972) s. 154.

41. Brevet citeras i Pettersson (2011) s. 104.

42. *Borås Tidning* 30/1 1896.

stugan och på något sätt hamnade i häftig ordväxling med familjen som bodde där. Incidenten följdes av ett nivåskifte. En större folkmassa samlades och omgav stugan medan de båda bönderna misshandlade familjen och förstörde dess egendom.⁴³ Men varför kom bönderna till stugan från början? *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* skrev några dagar efteråt att ”kommunen var högeligen generad af denna familjs inflyttning”, och att bakgrunden till aktionen var att ”några af kommunens utskickade blifvit öfverfallna med hugg och slag”.⁴⁴ Protokollen från Västerstads kommunalstämma nämner visserligen inget om några ”utskickade”. Men drygt ett år efter aktionen finns en intressant notering. En av bönderna hade då dömts för hemfridsbrott för sin medverkan i aktionen, och stämman beslutade att hans böter ”skulle utbetalas af kommunalkassan”.⁴⁵ Det anmärkningsvärda beslutet bör ses som en bekräftelse på att kommunen i någon mån deltagit i mobiliseringen, även om det inte protokollfördes.

I andra episoder föregicks aktionerna av rykten som påstod att en person utpekad som tattare begått ett brott mot en person ur lokalbefolkningen (episoderna 5, 10, 12, 14, 15 och 16). Vilken sanningshalt som fanns i ryktena är inte avgörande. Det viktiga är att sådana rykten hade en stor förmåga att aktivera gränser, och användes för att mobilisera inte bara till hämndåtgärder mot individer utan till kollektivt våld mot hela familjer eller mot personer utpekade som tattare i allmänhet. Aktionen i Södra Borgeby 1946 föranleddes exempelvis av att en bonde sade sig ha blivit misshandlad av personer som bodde i stugan. Liknande rykten figurerade i skånska Henkelstorp (episod 10), där flera faktorer dock samverkade. På våren år 1900 häktades två personer utpekade som tattare för ett mord på en annan person som pekades ut på samma sätt. Medierapporteringen, både i press och skillingtryck, blev omfattande och det framhölls särskilt att de inblandade var ”tattare”. Redan därigenom aktiverades gränser.⁴⁶ En av männen ägde ett hus i Henkelstorp som efter häktningen beboddes av hans dotter. En marsdag ropade dottern in möbler på auktion och signalerade då offentligt att hon tänkte

43. Rättegångsprotokoll nr 70 1872, A1a:202; Rättegångsprotokoll nr 69, 183, 451 & 541 1873, A1a:203, Färs häradsrätts arkiv, LLU.

44. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 1/8 1872.

45. Kommunalstämmaprotokoll 25/10 1873, A1:1, Västerstads kommunalstämmas arkiv, Hörby kommunarkiv.

46. Se exempelvis *En alldeles ny och hemska visa om det fasansfulla Mordet och Illdådet, som förfövdades i Saxtorps by af Tattarnes grymma liga* (Lund 1900). Tack till Anna Nilsson Hammar för tips om detta skillingtryck.

bo kvar. Samma dag uppstod ett rykte om att personer utpekade som tattare betett sig hotfullt mot en bonde. Därmed aktiverades gränserna ytterligare. Aktionen blev denna gång ovanligt våldsam: ett trettiotal män bombarderade stugan med stenar, sköt sönder fönstren med gevär och knivskar en man som dottern hade som gäst.⁴⁷

Attacker mot familjer utpekade som zigenare

De nyanlända romska familjer som lokalbefolkningen från och med 1800-talets slut började beteckna som "zigenare" var kringresande under större delen av året och bodde ofta i tält- eller husvagnsläger. De försörjde sig genom en rad ekonomiska aktiviteter, bland mycket annat kopparslageri, musikframträdanden och tivolverksamhet.⁴⁸ En förutsättning för dessa aktiviteter var ofta att lokalbefolkningen kom till familjernas läger. Men det var inte givet att lägerinvånarnas integritet respekterades, och närvaron kunde snabbt övergå i trakasserier. De lärare som under 1940- och 1950-talen ordnade skolundervisning i svenska romers läger rapporterade återkommande om nyfikna folkmassor som samlades runt romernas privata tält och kikade in, och om att lägrens invånare ibland utsattes för stenkastning och beskjutning med ärtrör.⁴⁹ Vid sidan av sådana trakasserier har jag även identifierat sex episoder där ett mer organiserat kollektivt våld utövades mot familjer utpekade som zigenare, fördelade under åren 1879–1955.⁵⁰

De tre episoder som har gått att undersöka närmare utspelades i liknande sammanhang, och konfliktrepertoaren skiljer sig här en del från den som går att urskilja i aktioner som riktades mot familjer som pekades ut som tattare. I alla tre fall samlades lokalbefolkningen vid lägren utan några tecken på ursprungliga planer på kollektivt våld. Därefter påbörjades trakasserier i mindre skala, som steg för steg eskalerade till

47. *Folkets Tidning* 26/3 1900; *Korrespondenten Landskrona Tidning* 29/3 1900; *Landskrona-Posten* 27/3 1900; *Skånska Dagbladet* 26/3 1900.

48. SOU 1956:43 (1956) s. 92–100.

49. Lärarrapporter 25/8 1948, 22/9 1952 & 7/12 1953, Volym 2, Stiftelsen Svensk Zigenarmissions arkiv, Riksarkivet (RA). Tack till Thom Axelsson och David Sjögren för tips om dessa källor. Självbiografiska uppgifter om lokalbefolkningens trakasserier finns i Katarina Taikon, *Zigenerska* (Stockholm 1963) s. 29, 53.

50. I episoderna 2, 7 och 11 är förloppet svårt att rekonstruera. En mer detaljerad analys är endast möjlig av episoderna 4, 8 och 17. I episod 1 var för övrigt inte separationen helt genomförd. Överlag kallades den attackerade familjen för tattare i källmaterialet men i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 1/8 1872 användes både formuleringen "s.k. Tatare" och "zigenarfamiljen".

våldshandlingar eller rena utdrivningsaktioner. I Gävle 1887 (episod 4) bevistade ett tusental nyfikna stadsbor ett läger strax utanför staden. Redan från början var folkmassan påträngande, och under dagens lopp övergick det närgångna beteendet till allt grövre trakasserier: snöbollar kastades, invånarnas matlagning saboterades och gevärspatroner slungades in i lägereldarna för att explodera.⁵¹

I Gävle är det oklart om målet var att upplösa lägret. Sådana aktioner förekom också, men först efter objektskiften. I Skövde slogs ett läger upp en junikväll 1897 (episod 8), och tusentals besökare kom dit för att bevista föreställningar. Det uppstod ett rykte som saknade all grund men som snabbt spreds i folkmassan: vissa påstod att ”zigenarna” hade misshandlat ett barn, andra att de höll på att mörda en äldre kvinna. En liten grupp unga män beväpnade sig då med påkar och käppar, rusade in i tälten och misshandlade dess invånare. En del jagades ”likt vilddjur”, som en tidning skrev, ut i en skog och förföljdes med stenkastning. Andra fick söka skydd hos enskilda stadsbor, vilket visar att det också fanns människor som tog avstånd från kollektiva våldsaktioner.⁵² Detsamma visas av en episod som utspelade sig 58 år senare, i Värmland (episod 17). Några berusade vägarbetare och deras kamrater gick då in i ett läger i Vikene. Situationen blev hotfull och de boende valde att ta skydd i ett annat romskt läger i Edane. Männen följde efter, och när de kom fram rev de ner den tältduk som inhägnade lägret och misshandlade invånarna med plankor och gärdsgårdsstörar.⁵³ Opinionsen bland lokalbefolkningen hade länge varit delad: vissa ville köra bort lägret medan andra ansåg att det kunde få vara kvar. Under attacken samlades de senare och tog, enligt tidningsrapporteringen, ”zigenarnas parti” och visade sin ”förbittring” mot angriparna.⁵⁴

Rättsväsendets och polisens agerande

Vilken roll spelade rättsväsendet och polisen under och efter aktionerna? Vad innebar dessa myndigheters agerande för den gränsaktivering som är en förutsättning för att kollektiva våldsaktioner ska kunna mo-

51. *Framtiden* 15/1 1887; *Gefle-Posten* 8 & 11/1 1887; *Norrlandsposten* 10/1 1887.

52. *Göteborgs-Posten* 15/7 1897 (citatt); *Vestgöta Korrespondenten Sköfde Tidning* 13/7 1897.

53. *Arvika Nyheter* 30/9 1955; *Arvika Tidning* 1/10 1955; *Nya Wermlands-Tidningen* 30/9 & 1/10 1955; *Värmlands Folkblad* 30/9 & 1/10 1955.

54. *Arvika Nyheter* 21/10 & 4/11 1955; *Nya Wermlands-Tidningen* 30/9 1955; *Värmlands Folkblad* 30/9 1955.

biliseras? Innebar deras handlande att aktionerna delegitimerades eller legitimerades?

I tre episoder (1, 9 och 17) anmälde de drabbade själva aktionerna till polisen. I ytterligare två (12 och 16) tog polisen själv initiativ till åtal. Av de fem episoder som därmed ledde till polisutredning gick fyra till rättegång.⁵⁵ Av dessa ledde en till friande domar för samtliga inblandade eftersom inga vittnen kunde eller ville peka ut de åtalade.⁵⁶ Resterande tre episoder ledde till fällande domar: böter och två månaders fängelse i aktionen 1872, fyra års straffarbete för mordbranden i Kårarp 1906 och straff varierande mellan dagsböter samt 2–3 månaders fängelse för flera deltagare i Jönköping 1948.⁵⁷ Fällande domar med fängelsestraff måste onekligen ses som delegitimerande signaler från domstolarnas sida. Men i ett fall kan en sådan slutsats problematiseras. De fyra års straffarbete som drängen i Kårarp dömdes till 1906 var det lägsta möjliga straffet för mordbrand, och domstolen angav att det förelåg ”synnerligen mildrande” omständigheter. Vilka dessa var nämndes inte. Det kan ha rört sig om att drängen, enligt ett vittne, var ”klent begåfvad å hufvudets vägnar”. Men det kan också tolkas som att rätten såg det faktum att branden anlagts i ett hus där en familj utpekad som tattare var inhyst som en förmildrande omständighet i sig.⁵⁸

En sammanfattande slutsats blir att det inte var riskfritt att delta i aktioner, men att risken för rättsliga påföljder inte heller var påfallande hög. Endast tre av 17 episoder slutade med en fällande dom, och en av dessa domar innebar kanske i någon mån en legitimering av våldet.

Samma ambivalens framträder vid analysen av polisens agerande.⁵⁹ I tre episoder (4, 7 och 17) försökte polisen ingripa för att avbryta aktionerna. Vid trakasserierna mot lägret utanför Gävle 1887 skyddade landsfiskalen personligen invånarnas tält och telefonerade efter förstärkning

55. Utredningen om aktionen i Edane 1955 lades ner eftersom målsägarna tog tillbaka sin anmälan. Tre deltagare fick i stället böter för fylleri. Se Dagboksblad i brottmål II–35–1955, C6:9, Landsfiskalens i Arvika distrikt arkiv, Värmlandsarkiv. I episod 7 häktades en man men inte för deltagandet i aktionen utan på grund av annan brottslighet. Se *Barometern* 24/3 1897.

56. Rättegångsprotokoll nr 141 1898, A1a:412, Västra Göinge häradsrätts arkiv, LLU.

57. Rättegångsprotokoll nr 541 1873, A1a:203, Färs häradsrätts arkiv, LLU; Rättegångsprotokoll nr 1 1906, A1b:17, Höks häradsrätts arkiv, LLU; Dom i brottmål 174/48, A2a:540, Jönköpings rådhusrätts och magistrats arkiv, Landsarkivet i Vadstena (LVA).

58. *SFS 1890:33. Lag om ändring i vissa delar af Strafflagen*, 19 Kap. § 1; Rättegångsprotokoll nr 1 1906, A1b:17, Höks häradsrätts arkiv, LLU.

59. Analysen avser endast episoder där polisen alls hade kunnat ingripa. Flera aktioner ägde rum i miljöer där polis inte fanns eller aldrig larmades.

för att, som *Norrlandsposten* skrev, ”hålla tukt, ej på zigenarne utan på gefleborna”.⁶⁰ Vid aktionen i Edane 1955 kom polis snabbt till platsen, avbröt attacken och tog upp polisanmälningar mot angriparna.⁶¹ I två episoder (11 och 16) tyder källmaterialet däremot på att polisen antingen inte ingrep, väntade länge med att ingripa eller behandlade deltagarna påfallande mildt.⁶² Det tydligaste exemplet är Jönköpingskravallerna 1948, då ett beväpnat gäng under flera dagar åkte runt på ett lastbilsflak. De folkmassor som följde efter gänget skingrades vid några tillfällen av polisen för att släppa fram spårvagnstrafiken. Men det dröjde en vecka innan polisen ingrep mot själva gänget, trots att dess medlemmar enligt polisens egen förundersökning aldrig gjorde ”hemlighet av sin avsikt att göra upp med tattarna”.⁶³ Först när två lägenheter stormades avbröt polisen våldet. Men ingen frihetsberövades. I stället fick den skrothandlare som identifierades som gängets ledare ge polismästaren sitt ”hedersord” på att sluta upp med ”överfallen”. Han häktades först en månad senare, när han åter misshandlat två personer på Östra Torget och skrikit att han tänkte ”slå ihjäl så många tattardjävlar” han kom åt.⁶⁴ Det är rimligt att tänka sig att polisens passivitet uppfattades som en indirekt legitimering av gängets verksamhet, och därmed bidrog till våldets eskalering.

I ytterligare två episoder (3 och 8) bidrog polisen aktivt till gränsaktiveringen, eller ingrep på ett sådant sätt att aktionerna genomgick objektskiftet. I Vallarum 1882 aktiverade länsmannen gränsen mellan bönderna och kategorin ”tattare” genom att redan i sin order om husrannsakan kalla den inhysta familjen för en ”hop kringstrykare och tattrar”.⁶⁵ Och när de familjer som flytt ut i skogen i samband med attacken i Skövde 1897 återvände till sitt läger, gav stadsfiskalen order om att det skulle rivas, något som folkmassan dittills inte försökt genomföra. Enligt en tidning ska han ha också ha sagt att det var dags att ”göra oss af med det här byket”. Familjerna tvingades därefter ut på en landsväg och åtföljdes inte bara av poliskonstaplar utan också av en folkmassa på flera

60. *Gefle-Posten* 11/1 1887; *Norrlandsposten* 10/1 1887 (citat).

61. *Arvika Tidning* 1/10 1955; *Nya Wermlands-Tidningen* 30/9 & 1/10 1955.

62. Förloppet i episod 11 är oklart, men *Östgöta-Posten* 13/3 1903 kritiserade polisen för att inte ha ingripit trots att flera konstaplar fanns på plats.

63. Förundersökningspromemoria 23/7 1948 (1385), A1a:58, Ordningpolisens i Jönköping arkiv, LVA.

64. Förundersökningspromemoria 4/8 1948, A1a:58, Ordningpolisens i Jönköping arkiv, LVA.

65. Order från länsman Hofvander 19/2 1882, Fib:6, Färs häradsrätts arkiv, LLU.

hundra personer. Först när en äldre kvinna svimmade av utmattning avbröts utdrivningen. Polisen lät till sist familjerna övernatta på rådhuset, men aktionen var ännu inte över. Fram till midnatt stod stora folkskaror utanför rådhuset och uppgav "hurrarop, indiantjut och skrål".⁶⁶

Pressens agerande

Bilden av lokaltidningarnas rapportering är inte heller entydig. Bland de undersökta tidningarna finns det exempel på olika inställningar till aktionerna, men det står helt klart att legitimering var mer vanligt än delegitimering. Någon form av delegitimering förekom i endast sex episoder (4, 8, 9, 11, 16 och 17), att jämföras med någon form av legitimering i tio episoder (1, 3, 5, 8, 9, 10, 12, 14, 15 och 16).⁶⁷

I ett fall var rapporteringen delegitimerande på principiella grunder. Det var *Arvika Nyheter* som skrev att överfallet mot Edaneläget 1955 inte bara var "urdumt", utan också ett skrämmande exempel på "rasdiskriminering".⁶⁸ Det är det enda exemplet jag har hittat på att en aktion som fördömdes uttryckligen beskrevs som diskriminering, och bör förmodligen sättas i samband med den debatt om "zigenarfrågan" som fördes under just 1950-talet och som nämndes i artikelns inledning. Det var i denna debatt som samhällets diskriminering egentligen för första gången kritiserades. Ytterligare en tidning, *Göteborgs-Posten*, intog en tydligt delegitimerande hållning och kritiserade stadsfiskalens agerande i Skövde 1897.⁶⁹ I samtliga andra fall uttrycktes delegitimeringen samtidigt som de attackerade grupperna tillskrevs negativa eller avvikande egenskaper. Så kunde *Gefle-Posten* skriva att Gävleborna 1887 agerat "klandervärdt", men tidningen hade bara några dagar före aktionen själv varnat för att de "ökända vagabonder" som slagit upp läget skulle "hemsöka" staden.⁷⁰ I ett annat fall förändrades en tidnings hållning från delegitimerande till legitimerande. Först ansåg *Hessleholms-Tidningen* att aktionen i Tågarp 1897 var "upprörande" och beskrev angriparna som "vilddjursliknande". Men så fort tidningen fått vetskap om att den över-

66. *Göteborgs-Posten* 15/7 1897 (citatt); *Vestgöta Korrespondenten Skövde Tidning* 13/7 1897.

67. I episoderna 3, 6, och 7 har rapporteringen varken kunnat bedömas som direkt delegitimerande eller legitimerande. Episod 13 har inte kunnat tidsbestämmas så exakt att en lokaltidningsundersökning har blivit möjlig.

68. *Arvika Nyheter* 30/9 1955.

69. *Göteborgs-Posten* 15/7 1897.

70. *Gefle-Posten* 8 & 11/1 1887; liknande i *Framtiden* 15/1 1887 och *Norrlandsposten* 10/1 1887.

fallna familjen ansågs vara tattare skrev den att det var dags att ”ändra omdömet”, och att det var förståeligt om det var ”frestande” för befolkningen att använda våld mot en sådan familj.⁷¹

I de flesta episoderna innebar pressrapporteringen en legitimering av aktionernas mål, även om vissa tidningar kritiserade deras former. När *Mora Tidning* skrev om aktionen i Norra Mon 1946 ansåg tidningen att det kunde diskuteras hur långt man fick ta lagen i egna händer, men att det gick att ”förstå att måttet rågats” på den ”hederliga bybefolkningen” som länge varit drabbad av ”tattareplågan”. *Smålands Folkblad* skrev också, i sin rapportering om Jönköpingskravallerna 1948, att det visserligen var polisens uppgift att upprätthålla ordningen, men att ”tattarna” samtidigt hade ”sig själva att skylla” genom sin ”asociala” livsföring.⁷² I inte mindre än fem episoder legitimerades aktionerna reservationslöst. *Ystads Allehanda* kallade bönderna i Vallarum 1882 för ”ifrarne för ordning och frihet” och beskrev den angripna familjen som ”ohyra”. *Smålands Allehanda* skrev att aktionen i Åtterås 1889 gjort att orten nu var ”befriad” medan *Jönköpings-Posten* kallade deltagarna för ”modige landtmän”. *Vestgöta Korrespondenten Sköfde Tidning* beskrev de attackerade familjerna i Skövde 1897 som ”gulhyade” främlingar och hoppades att ”zigenarband” aldrig mer skulle få vistas i staden.⁷³ Denna kraftiga legitimering var fullt möjlig att uttrycka också under efterkrigstiden. Som nämnts tidigare föregicks aktionen i Södra Borgeby 1946 av ett bråk mellan några personer utpekade som tattare och en bonde. Det var inte helt klart vad som verkligen hänt men så gott som samtliga lokaltidningar tog ställning för bonden, som enligt *Karlstads-Tidningen* ”försvarade” sig ”tappert”. *Värmlands-Posten* satte aktionen i samband med befolkningens berättigade vrede över ”tattarplågan” och kallade den saboterade stugans invånare för ”det skumma packet” och ”tattarpacket”.⁷⁴

Smålands Folkblad legitimering av Jönköpingskravallerna har redan nämnts. Den tidningen utövade dessutom ett direkt inflytande över kra-

71. *Hessleholms Tidning* 29/10 & 16/11 1897.

72. *Mora Tidning* 24/5 1946; *Smålands Folkblad* 28/6 1948. Se även episoderna 1 och 12 (exempelvis *Sydhalland* 13/1 1906).

73. *Jönköpings-Posten* 9/10 1889; *Smålands Allehanda* 14/10 1889; *Vestgöta Korrespondenten Sköfde Tidning* 13/7 1897; *Ystads Allehanda* 22/2 1882. Se även episod 10.

74. *Karlstads-Tidningen* 26/6 1946; *Värmlands-Posten* 26/6 1946; liknande i *Göteborgs-Posten* 26/6 1946. *Värmlands Folkblad* 27–28/6 1946 intog en något mer neutral hållning.

vallernas förlopp. Aktionens bakgrund var privata bråk som uppstått mellan några män utpekade som tattare och en mindre grupp av andra män bosatta i stadsdelen Öster. Deras tidigare komplexa relationer visar i sig att gränser var möjliga att överskrida. En del av de sistnämnda männen hade gjort sig skyldiga till grova våldsbrott mot personer som de ansåg var tattare medan andra hade haft ekonomiska och sociala kontakter med samma grupp, till och med genom äktenskap.⁷⁵ Gränsen aktiverades emellertid snabbt i samband med bråken, i hög grad genom *Smålands Folkblads* agerande. Redan i sin första rapportering beskrev tidningen felaktigt slagsmålen som en konflikt mellan stadens samtliga "tattare" och "de vita". Tidningen framställde sedan konsekvent konflikten som en försvarsstrid från "de vitas" sida och gängets ledare beskrevs i en hyllningsdikt som "grabbar med färg och med fläkt" med "vikingablod" och "muskler av järn".⁷⁶ Tidningen satte dessutom igång en ny fas i aktionen genom att 30 juni publicera en artikel där det påstods att en "beryktad tattarfamilj [...] ökad för sina slagsmål och knivskärningsdåd" anlant till Jönköping för att hjälpa sina "rasfränder" i striden mot "de vita".⁷⁷ Det hela var ett missförstånd. En familj utpekad som tattare hade visserligen kommit till Jönköping, men den hade inget alls med konflikten att göra. Det visste dock inte tidningens läsare. Snabbt började "sympatisörer" till gänget berätta för dess ledare att de sett den oskyldigt utpekade familjen på olika adresser. Gänget, som snart åtföljdes av en folkmassa på runt tusen personer, slog nu fadern i familjen medvetlös och trängde sig in i två lägenheter där de misstänkte att familjemedlemmar vistades.⁷⁸ *Smålands Folkblad* åstadkom med andra ord en (re)mobilisering av aktionen, som i själva verket ebbat ut under de sista dagarna i juni, åstadkom ett objektskifte på så sätt att gänget började jaga en ny familj och ett nivåskifte på så sätt att fler människor än tidigare samlades för att följa gängets verksamhet.

Slutsatser

Genom att studera 17 fall av kollektivt våld mot familjer utpekade som tattare och zigenare har jag kunnat belysa en hittills underutforskad del av den diskriminering som utövats mot dessa befolkningsgrupper under

75. Ericsson (2013b) s. 326–327.

76. *Smålands Folkblad* 23/6, 25/6, 28/6, 2–3/7 1948.

77. *Smålands Folkblad* 30/6 1948.

78. Ericsson (2013b); Selling (2013) s. 75–102.

1800- och 1900-talen. Det är nu dags att summera och formulera ett svar på de frågeställningar som har väglett undersökningen: Går det att urskilja en kontinuitet i våldsaktionernas förekomst och i deras konflikt-repertoar, eller präglades aktionerna av förändringar? Hur mobiliserades de, och hur påverkade aktörer som press, polis och lokala politiker deras förlopp? Kom dessa aktörer att legitimera eller delegitimera aktionerna?

Det första som kan konstateras är att våldsaktioner har genomförts mot såväl familjer utpekade som tattare som familjer utpekade som zigenare och att de har förekommit i olika delar av landet, med en överrepresentation för södra Sverige i de episoder som undersökts, åtminstone från 1870-talet och fram till och med 1950-talet. Här är det viktigt att påpeka att våldsamma attacker mot romska- och resandegrupper också är kända från andra delar av Europa under 1900-talet, exempelvis från Finland, Norge, Frankrike, Rumänien och dåvarande Tjeckoslovakien.⁷⁹ Den svenska historia av kollektivt våld som analyserats här är alltså inte något nationellt unikt utan måste ytterst förstås som en del av det europeiska, bofasta samhällets diskriminerande politik mot geografiskt rörliga befolkningsgrupper.

Uttalanden om aktionernas geografiska och temporala fördelning måste göras med försiktighet. Det är svårt att avgöra i vilken mån en koncentration till en viss plats eller tidpunkt avspeglar verkliga förhållanden eller beror på sökverktygen. Den geografiska fördelningen av de 17 undersökta episoderna är i och för sig inte förvånande. Den korrelerar, åtminstone vad gäller aktioner mot familjer utpekade som tattare, tämligen väl med de två stora ”tattar- och zigenarinventeringar” som staten genomförde 1922 och 1942–1944. Listans episoder utspelade sig företrädesvis i län där myndigheterna ansåg att många familjer utpekade som tattare var bosatta.⁸⁰ En viktigare observation är då att det kollektiva

79. Angus Bancroft, ”’Gypsies to the Camps!’ Exclusion and Marginalisation of Roma in the Czech Republic”, *Sociological Research Online* 4:3 (1999); David M Crowe, *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia* (London 1995) s. 27, 46, 104, 146–147; Jean-Pierre Liégeois, *Gypsies: An Illustrated History* (London 1998) s. 124–125; Katrin Reemtsma, ”Between Freedom and Persecution: Roma in Romania”, i Tore Björge & Rob Witte (red.), *Racist Violence in Europe* (Basingstoke 1993) s. 194–200; Ragnhild Schlüter, *De reisende: En norsk minoritets historie og kultur* (Oslo 1993) s. 76–77; Miika Tervonen, ”Romerna och den stora förändringen”, i Panu Pulma (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet* (Helsingfors 2015) s. 177, 194–195.

80. SOU 1923:2. *Förslag till lag om lösdriivares behandling m.fl. författningar* (Stockholm 1923) s. 339–340; ”Tattarnas antal och levnadsförhållanden”, i *Sociala meddelanden* 5 (1945) s. 382.

våldet främst verkar ha varit ett landsbygdsfenomen, med episoderna 8 och 16 som viktiga undantag. Det tyder på att våldsaktionerna till stor del måste relateras till den territoriella exkluderingspolitik som var vanligt förekommande i "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" på landsbygden och som nämndes i artikelns inledning.

Flera episoder på listan ägde rum under åren runt sekelskiftet 1900. Det var en tid då vi vet att många svenska resandefamiljer, som benämndes "tattare" av lokalbefolkningen, antingen flyttade in i enskilda hus eller byggde flerfamiljsbosättningar som nedsättande kallades för "tattarstäder".⁸¹ Är listans koncentration ett tecken på att kollektivt våld blev extra vanligt i samband med dessa bosättningar? Det är omöjligt att bevisa, men det kan tänkas som en hypotes att arbeta vidare med i framtida forskning. Det är dock också viktigt att poängtera att hela fyra episoder kan beläggas efter andra världskriget. Kollektivt våld mot familjer utpekade som tattare och zigenare kan alltså inte betecknas som ett avlägset 1800-talsfenomen som därefter försvann. Det har tvärtom varit en del av Sveriges moderna 1900-talshistoria, och bland de många diskriminerande inslagen i "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" har det kollektiva våldet haft en lång kontinuitet. Åtminstone på det lokala planet.

Frågan om kontinuitet eller förändring är alltid beroende av vilken nivå som undersöks. På den nationella nivån genomgick "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" stora förändringar: mål som exkludering, assimilering, rashygien och integrering ersatte gradvis varandra under perioden 1872–1955. Men det kollektiva våldet förefaller inte ha påverkats av dessa nationella förändringar. Det uppstod och utövades i lokala kontexter där exkluderingspolitiken hela tiden var närvarande, oavsett vad som hände i de statliga utredningarna och riksdagsdebatterna.

En annan viktig slutsats är att konfliktrepertoaren såg delvis olika ut i det kollektiva våld som utövades mot familjer utpekade som tattare respektive mot familjer utpekade som zigenare. Den förstnämnda gruppen drabbades huvudsakligen av aktioner där lokalbefolkningen försökte "gripa" familjer eller av organiserade utdrivningar där familjerna skrämdes eller jagades iväg. I det senare fallet fanns det ett inslag på

81. Bodil Andersson (red.), *Snarsmon: Resandebyn där vägar möts* (Uddevalla 2008); Anna Lihammer, *The Forgotten Ones: Small Narratives and Modern Landscapes* (Stockholm 2011) s. 53–63; Lindholm (1995) s. 111.

konfliktrepertoaren som uppvisade en särskilt stark kontinuitet, nämligen den systematiska förstörelsen av attackerade familjers bostäder. Det var en våldspraktik som också har funnits på konfliktrepertoaren i andra länder, och i Finland förekom den i aktioner mot romer ännu under 1950-talet.⁸²

Det bör också nämnas att i en av de undersökta episoderna finns det omständigheter som tyder på att deltagarna var medvetna om hur utdrivningsaktioner genomförts på andra håll. Det understryker ytterligare kontinuiteten och tyder på att vi verkligen kan tala om en gemensam konfliktrepertoar, åtminstone i attackerna mot familjer utpekade som tattare. En av bönderna i Kårarps 1906 beskrev själv hur han och en annan bonde diskuterat möjligheten att ”såsom det brukas med tattare, försöka att få [familjen] fördrifven från stället”. Under rättegången framkom det dessutom att folk pratat om att ”på andra platser hade man lyckats blifva kvitt tattarna, och man ville därför ej vara sämre” i Kårarpsbygden.⁸³ Det är inte alldeles säkert att dessa uttalanden syftade på våldshandlingar. Men de visar att deltagarna var medvetna om att det fanns en etablerad repertoar av exkluderings tekniker tillgängliga, och att de relaterade sin egen aktion till denna.

De aktioner som riktades mot familjer utpekade som zigenare ägde däremot främst rum i samband med att folkmassor bevistade familjernas läger, av allt att döma utan ursprungliga planer på våldsaktioner. Men lokalbefolkningens närvaro kunde också i ”vanliga” fall vara påträngande och gå över gränsen till trakasserier. Det våld som utövades under de aktioner som studerats växte ibland fram som en eskalering av dessa småskaliga trakasserier. De kunde då genomgå objektskiften och förvandlas till regelrätta utdrivningsaktioner.

Mobilisering av våldsaktioner förutsatte en aktivering av de föreställda gränser som fanns mellan lokalbefolkningen och de familjer som pekades ut som tattare eller zigenare, och i artikeln har jag kunnat visa att vissa faktorer var särskilt viktiga för att sätta igång denna process. Här finns det skäl att åter sätta in aktionerna i ett europeiskt sammanhang. Flera aktioner mobiliserades efter att rykten spridits om bråk mellan en person ur lokalbefolkningen och en person ur den attackerade

82. Tervonen (2015) s. 194–195.

83. Polisförhörsprotokoll 9/1 1906, A1b:17, Höks häradsrätts arkiv, LLU, bilaga Litt A till mål nr 1; *Halland* 29/1 1906.

familjen. Det är en form av gränsaktivering som är känd också från flera andra länder i Europa, där lokalbefolkningen har riktat våldsaktioner mot romska- och resandegrupper efter att rykten om enskilda individers påstådda brottslighet börjat cirkulera.⁸⁴

I andra fall aktiverade externa aktörer gränser eller deltog i mobiliseringen. En av artikelns viktigaste slutsatser är överhuvudtaget vilken stor roll aktörer som press, polis och lokalpolitiker har spelat för möjligheten att utföra kollektiva våldsaktioner: återigen ett fenomen som är väl belagt i den europeiska forskningen.⁸⁵ I två aktioner riktade mot familjer utpekade som tattare var kommunala myndigheter delaktiga i något stadie, vilket i sig är anmärkningsvärt och ytterligare tyder på att det kollektiva våldet och kommunalpolitiken åtminstone i "tattarfrågan" delvis kan ses som olika aspekter av en i grund och botten gemensam territoriell exkludering. Och även om undantag finns ingrep polisen ofta sent eller anmärkningsvärt mildt, vilket innebar en legitimering av våldet. I Vallarum 1882 och Skövde 1897 bidrog polisen dessutom till gränsaktiveringen eller åstadkom objektskiften under pågående aktioner. Legitimeringen är ännu mer iögonenfallande när det gäller lokalpressen, även om det också där fanns undantag. Rapporteringen om de undersökta aktionerna var oftare legitimerande än delegitimerande, och några av de tydligaste exemplen på legitimering är så sena som från 1940-talet. I Jönköping 1948 innebar rapporteringen till och med både objekt- och nivåskiften: en aktion som börjat ebba ut återupptogs, förändrade delvis mål och de folkmassor som deltog blev större än tidigare.

Därmed har artikeln bidragit till att visa att de offentliga aktörer och institutioner som finns i ett lokalsamhälle, exempelvis politiker, ordningsmakt och mediala aktörer, har makt och möjlighet att påverka förekomsten av kollektivt våld. De kan skapa utrymme för det genom att dra upp gränser mellan ett föreställt vi och ett föreställt dem. Men de kan också välja att delegitimera våldet och undvika att dra sådana gränser. Just där finns kanske en ledtråd till hur det kollektiva våld med rasistiska motiv som utövas också i dag kan motarbetas.

84. Crowe (1995) s. 46; Liégeois (1998) s. 124–125; Reemtsma (1993) s. 194–199.

85. Bancroft (1999) section 7.2; Crowe (1995) s. 46; Reemtsma (1993) s. 199.

"As we usually treat tattare": Collective violence against families labelled as "tattare" or "zigenare", 1872–1955.

Roma and Travellers ("resande") have been present in Sweden for centuries. In the 19th and early 20th centuries, rural municipalities (kommuner) often adopted policies aimed to expel them from or to prevent them from entering the municipality. This is well established by previous research. What is less known is that another kind of territorial exclusion existed as well: that of collective violence against Roma and Travellers – or against "zigenare" ("gypsies") and "tattare", as they were pejoratively called. In these cases, groups of local men, often armed, came together to use physical force to drive off families. In this essay, 17 such cases in the period 1872–1955 are analysed.

The results show that collective violence occurred throughout the whole period, mainly in southern Sweden. Up until the first years of the 20th century, the perpetrators were often groups of farmers or farmhands. Some incidents were preceded by rumours claiming that a single Roma or Traveller had committed a crime. These rumours, true or false, were then used to mobilize collective action against whole families. In two cases, local political decisions were essential to the mobilization: in one incident, the municipality even paid the fines for a farmer who was sentenced for acting violently. Some patterns in the violence directed against Roma and Travellers occur throughout the period, especially the method to subject houses owned by families labelled as "tattare" to systematic destruction. This method was used in the 1870's as well as in the 1940's.

With some exceptions the police often reacted late when collective violence was aimed at families labelled as "tattare" or "zigenare", or treated the perpetrators in a lenient way, thereby more or less legitimizing the violence. To an even greater degree, this can be said of the local newspapers. The papers typically depicted the attacked families as dangerous people who had only themselves to blame. Some of the most striking examples of newspapers legitimizing collective violence are as recent as from the 1940's.

The findings of this essay stress the importance of analysing not only the aims and means of participants in collective action, but also of analysing external agents such as politicians, the police and the press. These agents do not necessarily take active part in the physical violence, but play important roles in mobilizing, legitimizing and escalating racist, collective action – or, just as important, in delegitimizing and de-escalating it.

Keywords: Sweden, 19th century, 20th century, collective violence, racism, Roma, Travellers